

Andrzej Napiórkowski OSPPE

Mariologia II Soboru Watykańskiego jako inspiracja dla eklezjologii

1. Wprowadzenie

Wydaje się, że dość pożądaną kwestią jest podjęcie refleksji nad maryjną doktryną Soboru Watykańskiego II w świetle jej oddziaływania na eklezjologię. Należy jednak sięgnąć do samego soborowego tekstu, gdyż pojawiło się sporo jego zniekształconych interpretacji, prowadzących do kryzysu w Kościele, deformując jego rozumienie. Współczesne doktrynalne zafałszowania w eklezjologii są niestety po części skutkiem niewłaściwej mariologii, a jeszcze bardziej jej nieprawnej posoborowej wykładni. Mamy tu do czynienia z formą sprzężenia zwrotnego, jak eklezjologia oddziałuje na mariologię, tak i mariologia wpływa na stan nauki o Kościele.

Dlatego ważną jest sprawą, aby rozważać soborową naukę w świetle Tradycji oraz autentycznych interpretacji Magisterium Kościoła. Stąd trafnym będzie posiłkować się wykładnią mariologii Jana Pawła II, zawartą szczególnie w encyklice „Redemptoris Mater”. Również cenną interpretację podał papież Benedykt XVI, wskazując na Katechizm Kościoła Katolickiego, zawierającego poprawną wykładnię Soboru i łączącego jego dokumenty z całą doktryną Kościoła¹. Dzięki takim wytycznym nie popadniemy w hermeneutykę zerwania, ale posłużymy się hermeneutyką ciągłości. Obaj papieże uczestniczyli aktywnie w dyskusjach soborowych, w tym w sesjach poświęconych doktrynie maryjnej. Jako następcy św. Piotra odegrali ważną rolę w autentycznym interpretowaniu i rozwijaniu nauczania Soboru Watykańskiego II².

2. Predsoborowy kontekst mariologii

Rozważając to, co wydarzyło się na długo przed Soborem Watykańskim II, należy wspomnieć o ogłoszeniu przez papieża Piusa XI dogmatu o Niepokalanym Poczęciu w 1854 roku. Magisterialne oświadczenie, że Maryja została poczęta bez grzechu pierworodnego, wywołało pragnienie wśród biskupów i teologów zdefiniowania innych prawd maryjnych. Podczas I Soboru Watykańskiego – przerwanego wojną między Niemcami a Francją – wielu

1

Por. M. Hauke, *The Second Vatican Council's Doctrine on Mary and St. Pope John Paul's Interpretation of It*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, t. 18, 2019, s. 15-42; Tenże, *Mariologische Studien*, t. 18: **Totus Tuus – Maria in Leben und Lehre Johannes Pauls II**. Ed. A. Ziegenaus, Regensburg 2004, s. 125-175.

² Zob. J. Królikowski, *Maryja w pamięci Kościoła. Mariologia cz. 1*, Tarnów Biblos 2001; J. Królikowski, K. Kupiec, *Matka Zbawiciela. Mariologia cz. 2*, Tarnów Biblos 2001.

jego uczestników oczekiwało uroczystego zdefiniowania cielesnego Wniebowzięcia Maryi. Od końca XIX wieku rosło pragnienie wyjaśnienia i dogmatycznego ogłoszenia również powszechnego pośrednictwa łaski Matki Bożej. Dlatego naturalnym wydawało się, że na obradach Soboru Watykańskiego II pojawią się tematy maryjne, a zwłaszcza określenie Jej roli jako Pośredniczki wszystkich łask³.

Kiedy papież Pius XII zdefiniował dogmat o (cielesnym) Wniebowzięciu Maryi do nieba przed całym katolickim episkopatem 1 listopada 1950 r., wielu biskupów spodziewało się, że po tych dwóch dogmatach Sobór zdefiniuje ponadto rolę Maryi jako Pośredniczki. Oczekiwania te zostały wyraźnie wyrażone w odpowiedzi Kurii Rzymskiej na oficjalne zapytanie z 1959 roku dotyczące tematów, które miały być omawiane podczas Soboru Watykańskiego II⁴.

Do wiosny 1960 r. biskupi, przełożeni generalni i wydziały teologiczne, do których skierowano zapytanie, przesłali 1998 odpowiedzi, z których około 600 dotyczyło Matki Bożej: 500 zapytań wyrażało pragnienie dogmatycznej definicji pośrednictwa Maryi, podczas gdy około 400 wyrażało pragnienie uczestników definicji Jej pośrednictwa, 50 - Jej duchowego macierzyństwa, 50 - Jej współdziedzictwa duchowego macierzyństwa, 50 - współodkupienia i 20 - królowania. Około 100 respondentów nie chciało jednak, aby jakiegokolwiek tematy maryjne były w ogóle omawiane na Soborze.

Przedsoborowe wyniki badań uwidoczniły się ostatecznie w 8 kręgach tematycznych, jakie biskupi wysunęli do omówienia: 1. mariologia w ogólności, 2. duchowe macierzyństwo, 3. wieczyste dziewictwo, 4. królowanie, 5. koniec Jej życia na ziemi (*de transito*), 6. powszechne pośrednictwo, 7. współodkupienie i 8. brak nowych definicji maryjnych. Powinniśmy wziąć pod uwagę, że tematy duchowego macierzyństwa i współodkupienia Maryi są wewnętrznie powiązane z Jej powszechnym pośrednictwem. W październiku 1960 r. komisja teologiczna rozpoczęła przygotowania do Soboru Watykańskiego II, postanawiając, że tematy maryjne zostaną poruszone w dokumencie o Kościele *De Ecclesia*.

³ Na polskim gruncie dysponujemy bogatą literaturą mariologiczną, z której przykładowo można wymienić: E. Adamiak, *Traktat o Maryi*, w: Dogmatyka. t. 2, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2006, s. 15-287; W. Beinert, (red.), *Cześć Maryi dzisiaj. Propozycje pastoralne*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1992, coll. „theotokos” t. 3; R. Cantalamessa, *Maryja zwierciadłem dla Kościoła*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1994, coll. „theotokos” t. 5; R. Laurentin, *Matka Pana. Krótki traktat teologii maryjnej*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1989, coll. „theotokos” t. 1; A. Napiórkowski, *Maryja jest piękna. Zarys mariologii i maryjności*, Wyd. Paulinianum 2020, ss. 323; I. Potterie, *Maryja w tajemnicy przymierza*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 2000, coll. „theotokos”, t. 10, ss. 282; L. Scheffczyk, *Maryja Matka i Towarzyszka Chrystusa. Podręcznik mariologii*, Wyd. M., Kraków 2004, ss. 406; M. Thurian, *Maryja, Matka Pana figura Kościoła*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1990, coll. „theotokos” t. 2.

⁴ Por. L.-J. Suenens, *Logiczne konsekwencje Soboru. Wywiad z kardynałem Suenensem*, „Tygodnik Powszechny” nr 22 (1.VI.1969) s. 1, 3-4.

W tym czasie podkomisja ds. dokumentu o Kościele przygotowała schemat zatytułowany „O Kościele i Najświętszej Maryi Pannie”. W marcu 1962 r. komisja teologiczna postanowiła jednak oddzielić tekst dokumentu maryjnego od dokumentu o Kościele i zatytułować ten pierwszy „O Najświętszej Maryi Pannie, Matce Boga i Matce Kościoła”. Po przedstawieniu schematu maryjnego rozgorzała dyskusja na temat tego, czy zagadnienia o Matce Bożej winny być przedstawione w osobnym dokumencie, czy też powinny zostać włączone do dokumentu o Kościele. Podczas tej debaty zderzyły się dwie opcje. Zgodnie z propozycją Heinricha Marii Köstera z lat pięćdziesiątych XX wieku, jeden nurt naukowy został nazwany „mariologią chrystotypiczną”, a drugi „mariologią eklezjotypiczną”⁵.

Podjęcie chrystotypiczne do Maryi utożsamiało Matkę naszego Pana bardziej z Jej Synem, tak że była Ona rozumiana w odniesieniu do Kościoła, podczas gdy podejście eklezjotypiczne podkreślało fakt, że Maryja jest członkiem i typem Kościoła. Fakt, że schemat maryjny włączono później do *Lumen gentium*, może być interpretowany jako decyzja biskupów na korzyść podejścia eklezjotypicznego. Wyniki głosowania, które odbyło się 29 października 1963 r., były bardzo zbliżone: 1114 ojców soborowych głosowało za włączeniem sekcji o Maryi do wspomnianej konstytucji dogmatycznej o Kościele, podczas gdy 1074 głosowało za przygotowaniem odrębnego dokumentu. Ostatecznie jednak ojcowie soborowi doszli do pewnego rodzaju kompromisu: postanowili użyć tytuł VIII rozdziału *Lumen gentium* do wyrażenia wpisującego Maryję „w tajemnicę Chrystusa i Kościoła”. Życzeniem ojców soborowych było rozważenie tych dwóch podejść, co odzwierciedlało nastawienie dwóch teologów, wybranych do redagowania rozdziału o Maryi: chorwackiego franciszkanina Carlo Balić’a, przewodniczącego Międzynarodowej Papieskiej Akademii Maryjnej oraz belgijskiego teologa Gérarda Philipsa⁶, głównego redaktora całego dokumentu konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*.

3. Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*

Nie ma co do tego wątpliwości, że centralnym dokumentem Soboru Watykańskiego II, który jest na wiele sposobów powiązany z innymi dokumentami soborowymi, jest konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*. Wkład tego Soboru w doktrynę o Kościele jest tak istotny, że do pewnego stopnia nazywa się go „Soborem Kościoła o Kościele”. Maryja

⁵ Zob. N. A. Kushu-Solii, *The Relationship between Mariology and Ecclesiology in the Theological Thinking of John Paul II*, Frankfurt am Main Peter Lang 2013.

⁶ Zob. G. Philips, *La Chiesa e il suo mistero nel Concilio Vaticano II: storia, testo e commento della costituzione „Lumen gentium”*, Milano 1970.

stanowi część tajemnicy Kościoła: Jest Ona nie tylko „typem” czy „figurą” Kościoła, ale także „Matką” wszystkich członków Mistycznego Ciała Chrystusa. Dlatego nieprzypadkowo VIII rozdział tej eklezjologicznej konstytucji zatytułowano „Najświętsza Maryja Panna, Matka Boża w tajemnicy Chrystusa i Kościoła”. W przemówieniu w dniu 21 listopada 1964 r. uroczystie promulgującym *Lumen gentium*, papież Paweł VI nazwał rozdział maryjny „kulminacją” tego dokumentu: najgłębszym centrum Kościoła jest jego relacja z Chrystusem, której [tej relacji] nie można oddzielić od Matki Słowa, które stało się Człowiekiem. Rozdział VIII, który jest dłuższy niż jakikolwiek inny rozdział *Lumen gentium*, wieńczy ten najważniejszy dokument Soboru Watykańskiego II, omawiający też takie inne tematy, jak: misterium Kościoła, lud Boży, hierarchia, kolegialność biskupów, wierni świeccy, powszechne powołanie do świętości czy ekumenizm; jednak żadna inna część dokumentu nie sprowokowała tak wielu komentarzy, jak rozdział poświęcony Maryi. Papież Paweł VI zdecydował, że *Lumen gentium* będzie omawiać najważniejsze treści wiary odnoszące się do Maryi w tajemnicy Chrystusa i Kościoła, a nie przedstawiać całościową doktrynę o Matce Bożej i dążyć do rozwiązania kontrowersyjnych kwestii teologicznych dotyczących Maryi⁷.

Taka sytuacja doprowadziła do koncentracji na dwóch podstawowych pytaniach: 1. Czy Maryja powinna być nazywana „Pośredniczką” i „Matką Kościoła”? Większość członków komisji teologicznej już wcześniej głosowała za tym, aby nie odnosić się wprost do tych dwóch tytułów, lecz przedstawić doktrynę odpowiadającą każdemu z nich. Proponowany tekst został odpowiednio sformułowany: Pośrednictwo Maryi jest przedstawiane i rozumiane przede wszystkim poprzez Jej duchowe macierzyństwo⁸, podczas gdy tytuł „Pośredniczka” wystarczy wspomnieć, lecz nie rozwijać. Dokument lapidarnie wzmiankuje, że istnieje praktyka wzywania Maryi „pod tytułami Orędowniczki, Wspomożycielki, Pomocnicy, Pośredniczki”⁹. Tytuł „Matka Kościoła”, który dokument soborowy omawia wprost, został uroczystie promulgowany przez papieża Pawła VI po ostatecznym głosowaniu nad *Lumen gentium* 21 listopada 1964 roku. Ogłaszając Maryję Matką Kościoła na zakończenie III sesji Soboru, Paweł VI nie tylko potwierdził miejsce Maryi jako typu i wzoru Kościoła, jak wyrażono w VIII rozdziale *Lumen gentium*, ale także ogłosił Jej miejsce jako „naszej Matki w porządku łaski”¹⁰.

⁷ KK 54; KK 56: Sobór „nie zamierza jednak przedstawiać pełnej nauki o Maryi ani rozstrzygać kwestii jeszcze nie całkowicie wyjaśnionych pracą teologów. Zachowują tedy nadal swoje prawo poglądy, jakie w szkołach katolickich swobodnie podaje się o Tej, która w Kościele świętym zajmuje miejsce najwyższe po Chrystusie, a zarazem nam najbliższe”.

⁸ Por. KK 53, 61 nn.

⁹ KK 62.

¹⁰ Por. G. Alberigo, *Krótką historia II Soboru Watykańskiego*, Wyd. PAX, Warszawa 2005, ss. 254.

Trzeba zauważyć, że podczas Soboru tematy maryjne poruszano w ograniczonym zakresie, to ze względów duszpasterskich, ekumenicznych czy dyplomatycznych¹¹. Niemniej jednak Sobór Watykański II wypracował bogatą doktrynę o Matce Bożej, jakiej jak dotąd nie przedstawił żaden inny wcześniejszy sobór. Początek tekstu o Maryi podkreśla nie tylko Wcielenie Syna Bożego z Maryi Dziewicy¹², ale także Jej związek z Trójcą Świętą i Ciałem Chrystusa, Kościołem¹³.

Drugi podtytuł rozdziału maryjnego brzmi: „Rola Błogosławionej Dziewicy w ekonomii zbawienia” (por. KK 55-59). Sekcja ta rozpoczyna się od danych Starego Testamentu, zapowiadających Matkę Mesjasza (KK 55). Dokument wskazuje na Zwiastowanie przez Anioła Gabriela i zawiera odniesienia do Ojców Kościoła: Maryja jawi się jako Nowa Ewa, związana z Nowym Adamem (Jezusem) przez swoją aktywną współpracę z łaską w zbawieniu ludzkości, dając Siebie dobrowolnie przez wiarę i posłuszeństwo¹⁴. Ten dar z siebie jest możliwy, ponieważ Bóg wybrał Maryję na Matkę swego Boskiego Syna i ze względu na Jej wyjątkową świętość od chwili poczęcia. Maryja jest następnie przedstawiana w odniesieniu do Jezusa¹⁵, do Jego publicznej działalności i po Jego wniebowstąpieniu do nieba¹⁶.

Trzeci podtytuł rozdziału VIII *Lumen gentium* opisuje związek NMP i Kościoła¹⁷. Dokument podkreśla najpierw „macierzyński obowiązek” Maryi, który „w żaden sposób nie zaciemnia ani nie umniejsza” „wyjątkowego pośrednictwa Chrystusa, ale raczej ukazuje Jego moc”¹⁸. Maryja jest „współpracownicą” (*socia*) Odkupiciela; współpracuje Ona w „szczególny sposób [...] w dziele Zbawiciela [...]. Dlatego jest naszą Matką w porządku łaski”¹⁹. „Macierzyństwo Maryi w ekonomii łaski trwa nieustannie – poczynając od aktu zgody, którą przy zwiastowaniu wiernie wyraziła i którą zachowała bez wahania pod krzyżem – aż do wiekuistego dopełnienia się zbawienia wszystkich wybranych. Albowiem wzięta do nieba, nie zaprzestała tego zbawczego zadania, lecz poprzez wielorakie swoje wstawiennictwo ustawicznie zjednuje nam dary zbawienia wiecznego. Dzięki swej macierzyńskiej miłości opiekuje się braćmi Syna swego, pielgrzymującymi jeszcze i

¹¹ Zob. J. Ratzinger, H.U. von Balthasar, R. Graber, *Dlaczego właśnie Ona? Soborowa teologia maryjna*, Wyd. Księży Marianów, Warszawa 1991, ss. 116.

¹² Por. KK 52.

¹³ Por. KK 53.

¹⁴ Por. KK 56.

¹⁵ Por. KK 56-57.

¹⁶ Por. KK 58-59; por. M. Hauke, *The Second Vatican Council's Doctrine on Mary*, s. 22.

¹⁷ Por. KK 60-65.

¹⁸ KK 60.

¹⁹ KK 61.

narażonymi na trudy i niebezpieczeństwa, póki nie zostaną doprowadzeni do szczęśliwej ojczyzny”²⁰.

W duchowym macierzyństwie Maryi Sobór widzi podstawę do Jej relacji z Kościołem. „Błogosławiona Dziewica z racji daru i roli boskiego macierzyństwa, dzięki czemu jednoczy się z synem Odkupicielem, i z racji swoich szczególnych łask i darów związana jest głęboko także z Kościołem: Boża Rodzicielka jest, jak uczył już św. Ambroży, pierwowzorem (*typus*) Kościoła, w porządku mianowicie wiary, miłości i doskonałego zjednoczenia z Chrystusem. W tajemnicy bowiem Kościoła, który sam także słusznie nazywany jest matką i dziewicą, Błogosławiona Dziewica Maryja przodowała najdoskonalej i osobliwie, stając się wzorem dziewicy i zarazem matki”²¹. Ostatecznie Jej macierzyństwo i dziewictwo stają się wzorem życia chrześcijańskiego w duchowych narodzinach przez chrzest i w wiernym zjednoczeniu z Chrystusem²². Ojcowie soborowi zachęcają do naśladowania NMP. „W swojej apostołskiej działalności Kościół słusznie ogląda się na Tę, co zrodziła Chrystusa, który po to począł się z Ducha Świętego i narodził z Dziewicy, aby przez Kościół także w sercach wiernych rodził się i wzrastał. Ta zaś Dziewica w życiu swoim stała się przykładem owego macierzyńskiego uczucia, które ożywiać winno wszystkich współpracujących dla odrodzenia ludzi w apostołskim posłannictwie Kościoła”²³.

Czwarty podtytuł tego VIII rozdziału *Lumen gentium* nosi zatytułowany został „Kult Błogosławionej Dziewicy w Kościele”. Treść tej części dokumentu traktuje o chrześcijańskiej pobożności maryjnej, por. KK 66-67. Sobór jednak wyraźnie oddziela kult oddawany Bogu od kultu wobec NMP: „Kult ten – taki jak zawsze istniał w Kościele – choć zgoła wyjątkowy, różni się przecież w sposób istotny od kultu uwielbienia, który oddawany jest Słowu wcielonemu na równi z Ojcem i Duchem Świętym, i jak najbardziej sprzyja temu kultowi. Albowiem rozmaite formy pobożności względem Bożej Rodzicielki, jakie Kościół w granicach zdrowej i prawowiernej nauki zatwierdził stosownie do warunków czasu i miejsca oraz stosownie do charakteru i umysłowości wiernych, sprawiają, że gdy Matka czci doznaje, to poznaje się, kocha i wielbi w sposób należyty i zachowuje się przykazania Syna”²⁴.

Natomiast piąty podtytuł VIII rozdziału nazywa się „Maryja znakiem niezawodnej nadziei i pociechy dla pielgrzymującego ludu Bożego”. Ta ostatnia część posiada wymiar ekumeniczny. Ojcowie stwierdzają: „także wśród braci odłączonych nie brak takich, co Matce

²⁰ KK 62.

²¹ KK 63.

²² Por. KK 63-64.

²³ KK 65; por. M. Hauke, *The Second Vatican Council's Doctrine on Mary and St. Pope John Paul's Interpretation of It*, s. 23.

²⁴ KK 66.

Pana i Zbawiciela okazują cześć należną, szczególnie wśród chrześcijan wschodnich, którzy z gorącym zapalem i pobożnie współuczestniczą w kulcie Bogarodzicy zawsze Dziewicy. Niechaj wszyscy chrześcijanie błagają wytrwale Matkę Boga i Matkę ludzi, aby Ona, która modlitwami swymi wspierała początki Kościoła, także i teraz w niebie, wywyższona ponad wszystkich świętych i aniołów, we Wspólnocie wszystkich Świętych wstawiała się u Syna swego”²⁵.

4. Poprawnie interpretować soborową mariologię

Jest rzeczą znaną, że na Soborze rozdział maryjny stał się ostatnim rozdziałem konstytucji dogmatycznej o Kościele. Pierwszy rozdział tej konstytucji przedstawia tajemnicę Kościoła i w jaki sposób jest ona rozwijana w ludzie Bożym, w hierarchii, w świeckich. Rozważanie *mysterium Ecclesiae* w pierwszym rozdziale jest przedstawione w sposób spersonalizowany w postaci Maryi i Jej miejsca w tajemnicy Chrystusa i Kościoła. Etapy rozwoju schematu maryjnego podczas Soboru, od jego niezależnego schematu do włączenia go do konstytucji o Kościele, odzwierciedlają nacisk Soboru na integrację, jedność i reorientację źródeł chrześcijaństwa. Sobór zintegrował tajemnice wiary w jedną spajającą tajemnicę zbawienia, jaką jest Jezus Chrystus, co rozszerza zbawczą skuteczność Jego zmartwychwstania na wszystkich ludzi poprzez Kościół, podstawowy sakrament na ziemi²⁶. Dzisiaj widać, że tekst *Lumen gentium* zawiera nazbyt słabe trynitarnie ujęcia Kościoła, co po latach dopełnił po części Katechizm Kościoła Katolickiego z 1992 r.

Włączając mariologię do eklezjologii, Maryja jako ikona reprezentuje, w swojej osobie i stosownym nauczaniu o Niej, tajemnicę Chrystusa w Kościele i jego niezmierny wpływ na ludzkość w historii zbawienia. W ten sposób mariologia nie została potraktowana dedukcyjnie, ale usytuowana w centrum tajemnicy zbawienia²⁷. Wskutek tego tradycyjne stwierdzenia mariologiczne zostały zintegrowane i uporządkowane pod względem chrystologicznym i eklezjologicznym²⁸. Ta perspektywa zbawczo-historyczna jest postrzegana jako prawdziwie nowa perspektywa teologiczna²⁹. Osoba, misja, przywileje

²⁵ KK 69.

²⁶ Por. I. Naumann, *Ecclesiological History of Mariology. Aspects of Mary and the Church Through the Centuries*, w: <https://udayton.edu/imri/mar/e/ecclesiological-history-of-mariology.php> [2023.08.31].

²⁷ S. Meo, „Councilio Vaticano II,” in *Nuovo Dizionario di Mariologia*, eds. S. De Fiores, S. Meo (Cimicello Balsamo: 1985), s. 387. Zob. F. Courth, *Maria–heute neu gefragt?, Marienglaube–Marienverehrung: Dogmatische Überlegungen zu aktuellen Fragen*, „Münchener Theologische Zeitschrift“ 31, 2 (1980), s. 137-147.

²⁸ Por. E. Del Corazón, *Los Principios Mariológicos en el Capitulo Mariano del Concilio Vaticano II*, “Estudios Marianos” 27, I (1966), s. 291-308.

²⁹ S. Meo, „Councilio Vaticano II”, s. 387. Porównując pierwszy z ostatnim tekstem schematu, „główni projektanci” G. Philips i C. Balic przyznali, że pierwszy był bardziej zorientowany na nauczanie magisterialne, podczas gdy ostatni [faktyczny rozdział VIII *Lumen gentium*] został umieszczony w ramach historii zbawienia.

Maryi, a także ofiarowana Jej cześć, nie są rozpatrywane same w sobie lub w odniesieniu do Jej godności. Takie właśnie ujęcie ulega właściwemu rozwojowi i poszerzeniu w szerokiej perspektywie dziejów zbawienia³⁰. Tym samym otwierają się tu nowe perspektywy badawcze dla mariologii, jak choćby np. rozwój rozumienia w ciągu dziejów chrześcijaństwa funkcji NMP w eklezjalnej misji Kościoła.

Ta nowa perspektywa, przedstawiająca Matkę Bożą na należnym Jej miejscu w historii zbawienia, ukazuje Ją jako przykład osoby współpracującej z łaską w dziele odkupienia, a także jako przykład Kościoła, znaku i skutecznego narzędzia zbawienia³¹. Ukazuje Ją jako działającą osobę i jednocześnie działającą wspólnotę eklezjalną, a tym samym wskazuje na wymiary dynamiki antropologicznej i eklezjologicznej, będące ważnymi elementami dialogu ekumenicznego. Dynamika zbawienia to nie tylko subtelne dywagacje filozoficzne – jak pisze A. Nadbrzeżny – ale to głębokie relacje personalne³².

Według o. prof. Celestyna Napiórkowskiego soborowe *novum* w mariologii dobrze wyraża potrójne „w”. Sobór ukazał Maryję w tajemnicy Chrystusa, w tajemnicy Kościoła i w tajemnicy kultu chrześcijańskiego. Jest to więc mariologia zanurzona w szeroki kontekst innych regionów teologii, a cześć maryjna w kontekst chrześcijańskiej pobożności. Soborowe *novum* w mariologii polega również na zdumiewającej rewizji hierarchii źródeł teologicznych. Na pierwsze miejsce powróciło Pismo Święte, na dalsze pozycje spadły teksty rzymskiego Kościoła czy papieży. Historio-zbawcze odczytanie biblijnego świadectwa o Matce Pana zrodziło oczyszczony i pogłębiony przekaz o Matce Słowa wcielonego i współtworzącego kościelną rzeczywistość³³. Sobór nawiązał także do tradycji patrystycznej, przyznając historii zbawienia uprzywilejowane miejsce w każdym traktacie teologicznym. Tym samym podkreślił, że Matka Pana nie jest postacią peryferyjną w naszej wierze i w

G. Philips: „Pourtant, nous pouvons affirmer avec le Père Balic, que la différence entre la première rédaction et le texte final revient au fait que ce dernier situait la mariologie dans l'histoire du salut, tandis que le premier projet partait du Magistère de l'Église” [Możemy jednak potwierdzić za ojcem Balicem, że różnica między pierwszą redakcją a ostatecznym tekstem polega na tym, że ta ostatnia sytuuje mariologię w historii zbawienia, podczas gdy pierwszy projekt opierał się na Magisterium Kościoła.], G. Philips, *L'Eglise et son Mystere au le Concile du Vatican: Histoire texte et commentaire de la constitution „Lumen gentium”*, 2 Vols., Paryż Cerf 1967/68, tom II, s. 210.

³⁰ Por. S.C. Napiórkowski, „O Maryi nigdy dość, ale poprawnie” w: *Dzieci Soboru zadają pytania. Rozmowy o Soborze Watykańskim II*, Więź, Warszawa 1996, s. 91-112.

³¹ Por. KK 65; zob. S.C. Napiórkowski, *Wierzę w jeden Kościół*, Tarnów 2003.

³² Zob. A. Nadbrzeżny, *Filozofia zbawienia. Soteriologia egzystencjalna Paula Tillicha i Edwarda Schillebeeckxa*, Kraków WAM 2020.

panoramie teologii. Przez swój intymny udział w historii zbawienia, w pewien sposób Ona jednoczy i odzwierciedla w sobie centralne prawdy wiary³⁴.

Oddziaływanie soborowej mariologii na ujmowanie Kościoła ujawniło się dopiero w posoborowych dokumentach. Trzeba tu wskazać na nauczanie papieży: Pawła VI i jego encyklikę *Christi Matri* (1966) i adhortacje *Signum magnum* (1967) czy *Marialis cultus* (1974) oraz Jana Pawła II i jego encyklikę *Redemptoris Mater* (1987), a także szereg pism i wypowiedzi papieży Benedykta XVI i Franciszka. Naturalnie nie można tu pominąć związków Maryi z Kościołem, jakie zostały powtórzone i odpowiednio zaakcentowane w Katechizmie Kościoła Katolickiego³⁵.

W *Signum magnum* Papież pisze: Maryja jest Matką Kościoła - nie tylko dlatego, że jest matką Jezusa Chrystusa i Jego najbliższą współpracownicą w „nowej ekonomii...”, ale także dlatego, że „jaśniej jako wzór cnót dla całej wspólnoty wybranych”. Uczestniczyła w ofierze Syna dla naszego odkupienia w tak intymny sposób, że wyznaczył ją na matkę nie tylko Jana Apostoła, ale także - wydaje się to uzasadnione - rodzaju ludzkiego, który w jakiś sposób reprezentował. Teraz w niebie kontynuuje swoją matczyną rolę, pomagając karmić i wspierać boskie życie w duszach odkupionych ludzi. Prawda ta jest bardzo pocieszająca, a Bóg w swojej mądrości uczynił ją integralną częścią tajemnicy ludzkiego zbawienia³⁶.

W Katechizmie tajemnica Maryi jest związana przede wszystkim z tajemnicą trynitarną. Jej związek z Kościołem znajduje się w części poświęconej Duchowi Świętemu, która bezpośrednio łączy wyłanianie się Kościoła w dniu Pięćdziesiątnicy z Wcieleniem Słowa dzięki współpracy Maryi. Jako nieskazitelna Oblubienica, Maryja to przykład świętości Kościoła. Katechizm przedstawia dalej Maryję jako wzorcowe urzeczywistnienie Kościoła oraz jego eschatologiczną ikonę i pierwszorzędną znak nadziei. Niepodzielna jedność Maryi z Chrystusem wyznacza Jej pielgrzymkę wiary i wytrwałości w wierze oraz Jej macierzyństwo Kościoła.

W *Redemptoris Mater* papież Jan Paweł II dokonuje oryginalnej syntezy istotnych elementów VIII rozdziału *Lumen gentium*, *Marialis cultus*, *Signum magnum*, *Christi Matri* oraz swoich osobistych refleksji na temat Maryi i Kościoła. Przede wszystkim chodzi o wyjątkową pielgrzymkę wiary Maryi, w której „szła naprzód, wiernie zachowując

³⁴ To przesunięcie akcentów według o. Celestyna S. Napiórkowskiego OFM wywołało swoiste posoborowe milczenie o Maryi. Nastąpił pewien kryzys powściągliwości, gdyż studium dokumentów soborowych domagało się w zastanej mariologii i eklezjologii poważnej rewizji dotychczasowego stanu. W konsekwencji niekiedy skrajnej odnowy biblijnej, liturgicznej, eklezjologicznej czy ekumenicznej w wielu krajach, mariologia wyraźnie straciła swoje pierwsze miejsce.

³⁵ Por. S.C. Napiórkowski, „O Maryi nigdy dość, ale poprawnie”, s. 109-110.

³⁶ Por. H. Petri, *Die Stellung Marias in der Kirche*, w: A. Ziegenaus (Hrsg.), *Maria und der Heilige Geist: Beiträge zur pneumatologischen Prägung der Mariologie*, Regensburg Verlag Friedrich Pustet 1991, s. 39-49.

zjednoczenie z Chrystusem”³⁷. W ten sposób „podwójna więź”, która łączy Matkę Bożą z Chrystusem i Kościołem, nabiera historycznego znaczenia.” Papież mówi eklezjologicznie w ramach „odkupieńczej ekonomii łaski” o wyjątkowej zgodności między momentem Wcielenia Słowa a momentem narodzin Kościoła. Osobą, która łączy te dwa momenty jest Maryja: Maryja w Nazarecie i Maryja w Wieczerniku w Jerozolimie. W obu przypadkach Jej dyskretna, ale istotna obecność wskazuje na drogę „narodzin z Ducha Świętego”. W ten sposób Ta, która jest obecna w tajemnicy Chrystusa jako Matka, staje się - z woli Syna i mocą Ducha Świętego - obecna w tajemnicy Kościoła. Również w Kościele nie przestaje być macierzyńską obecnością³⁸.

5. Mariologiczne inspiracje we współczesnej eklezjologii

Podsumowując, analiza okresu przed Soborem Watykańskim II oraz już samego nauczania tego Soboru zwraca uwagę – co wypływa z powyższej części naszej prezentacji – że odniesienia do Matki Bożej pojawiają również w innych miejscach soborowej konstytucji o Kościele. Dlatego nie można twierdzić, że soborowy wykład o NMP znajduje się wyłącznie w VIII rozdziale tej konstytucji. Nie należy utożsamiać czy też sprowadzać doktryny zawartej w tym rozdziale do całej mariologii konstytucji *Lumen gentium* czy też do mariologii całego Soboru Watykańskiego II (por. KK 50)³⁹. Ponadto interpretacja VIII rozdziału bez odniesienia do całości *Lumen gentium* prowadzi do utrwalenia w doktrynie maryjnej jednego tylko ujęcia Kościoła, a mianowicie jedynie jako ludu Bożego. Natomiast studiując całość soborowych tekstów, wydobywamy wiele jeszcze innych ujęć Kościoła, a mianowicie: *communio*, *mysterium*, Świątynia Ducha Świętego, Dom Boży, mistyczne ciało Chrystusa czy sakrament podstawowy. Integralne ujęcie mariologii zapobiega zatem redukcijnemu ujmowaniu tajemnicy Kościoła.

Warto też zauważyć wzajemny charakter oddziaływania tych dwóch dyscyplin, gdyż to nie jest tak, że tylko mariologia inspiruje eklezjologię. Wystarczy odwołać się do XIX w., kiedy pojawiający się nowy klimat teologiczny stał się poważnym impulsem do odrodzenia eklezjologicznego, co w konsekwencji sprzyjało też nasileniu debat mariologicznych i maryjnych. Jakkolwiek przeważały wówczas literatura maryjna i jej dewocyjne formy, to jednak ujawniły się równolegle poważne i twórcze postulaty teologiczne. Wystarczy tu

³⁷ RM 24.

³⁸ RM 25.

³⁹ Por. B. Kochaniewicz, *Recepcja nauki o Matce Bożej Vaticanum II w wybranych posoborowych publikacjach*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 46/1 (2013), s. 93-101.

wskazać dwóch wybitnych teologów, a mianowicie Johna Henry'ego Newmana oraz Josepha Matthiasa Scheebena⁴⁰.

Eklezjologia dzisiaj już nierzadko czerpie z mariologii jako źródła inspiracji w rozumieniu genezy, natury, roli i misji Kościoła. Spróbujmy wymienić chociaż kilka ważniejszych inspiracji dla współczesnej eklezjologii, jakie wypływają z posoborowej mariologii:

1. Maryja jako Matka Kościoła. Ostatni Sobór podkreślił rolę Maryi jako Matki Kościoła. To rozszerzenie mariologiczne ma wpływ na eklezjologię, sugerując, że Maryja jest wzorem dla Kościoła jako matka, opiekunka i orędowniczka. Eklezjologia może czerpać z tej perspektywy, aby podkreślić troskę, opiekę i macierzyńską funkcję Kościoła wobec wiernych. Zasada Piotrowa doznaje tu uzupełnienia właśnie przez zasadę Maryjną.

2. Współuczestnictwo Maryi w dziele zbawienia. Eklezjologia może inspirować się nauką o współuczestnictwie Maryi w dziele zbawienia. Jej zgoda na Boży plan oraz jej rola w przyjściu Jezusa na świat mają związek z tajemnicą Kościoła jako współuczestniczącego w zbawczym dziele. Współdziałanie człowieka w tajemnicy jego odkupienia jest niezwykle trudnym zagadnieniem, gdyż dotyczy problemu Bożej łaski i ludzkiej wolności. Pomocą staje się tu zasada św. Pawła, który uczył o usprawiedliwieniu przez łaskę, dzięki wierze. (por. Rz 3, 21; Ga 2, 16).

3. Kościół to lud Boży. Mariologia może inspirować idee eklezjologii ludu Bożego, szczególnie analizując rolę Maryi jako członka Kościoła. Maryja jest widziana jako wierząca, którą wolno ujmować jako typ lub pierwowzór dla całego Ludu Bożego, wezwanego do wiary i posłuszeństwa.

4. Maryja jako wzór wiary i posłuszeństwa. W tym zakresie eklezjologia może podkreślać znaczenie wiary i posłuszeństwa w życiu wierzących. Maryja jest uważana za wzór doskonałej wiary i posłuszeństwa Bogu. Podobnie Kościół może dążyć do tego, aby wierzący naśladowali jej przykładu.

5. Sakramentalność Kościoła. Podobnie jak Maryja miała niezastąpioną rolę w narodzinach Jezusa, eklezjologia sakramentalna może widzieć Kościół jako sakramentalną obecność Chrystusa w świecie. Maryja może służyć jako model dla Kościoła, który odzwierciedla i przekazuje obecność zmartwychwstałego Pana w historii ludzkości w sakramentalnych czynnościach, co jest właściwe katolickiej teologii (zasada inkarnacyjna; teandryzm eklezjalny).

⁴⁰ Por. A. Napiórkowski, *Koncepcje Kościoła i ich wpływ na stan mariologii i maryjności*, w: *Kościół i Maryja*, red. A.A. Napiórkowski, Kraków 2021 <https://doi.org/10.15633/9788363241285.14>, s. 317.

6. Orędownictwo i pośrednictwo Maryi. Wielu współczesnych eklezjologów korzysta z mariologii, aby ukazywać Jej rolę jako orędowniczki między ludźmi a Bogiem oraz jako pośredniczki łask. To może wpłynąć na sposób, w jaki Kościół rozumie modlitwę wstawienniczą świętych i relację między ludźmi a Bogiem.

7. Wniebowzięcie Maryi. Rozważanie dogmatu o Wniebowzięciu Maryi może prowadzić do głębszego zrozumienia celu i przeznaczenia ostatecznego Kościoła oraz ludzkości. Wydobywanie aspektów antropologicznych. Znajdują się tu inspiracje m.in. dla pogłębiania duchowego wymiaru Kościoła czy też dla eschatologii.

8. Maryja w tajemnicy Kościoła Trójosobowego Boga. Mariologia dostarcza inspiracji do rozważania tajemnicy Kościoła jako wspólnoty wierzących zjednoczonej przez Boga Ojca w Duchu Świętym, dzięki zasługom Jezusa Chrystusa. Podobnie jak Maryja w swoim macierzyństwie zjednoczyła się z Chrystusem, tak i Kościół w tajemnicy łączy się z całą Trójcą Świętą. Dzięki takiemu ujęciu możemy mówić o podwójnej tajemnicy Kościoła: misterium Trójosobowego Boga oraz zagadce człowieka, gdyż sama NMP wciąż pozostaje tajemnicą.

9. Maryja i dialog ekumeniczny. Cała teologia systematyczna, a już szczególnie eklezjologia posiada dziś odniesienie ekumeniczne. Wspólna refleksja doktrynalna i modlitwa na temat Maryi mogą prowadzić do lepszego zrozumienia i zbliżenia między różnymi chrześcijańskimi Kościołami.

10. Maryja jako model misji Kościoła. Kościół nie może nie być misyjny. Maryja jako Matka pierwszego misjonarza chrześcijaństwa (Jezusa z Nazaretu) stanowi model misji Kościoła na świecie. Jej przykład otwartości na wolę Bożą i gotowości do służby może inspirować Kościół do działania w duchu ewangelizacji i posługi wobec innych.

Uogólniając, możemy konsekwentnie wyróżnić co najmniej 10 nurtów posoborowej eklezjologii, co jawi się jako naturalny rozwój myśli *Lumen gentium*, a szczególnie VIII rozdziału tejże konstytucji poświęconej osobie i działalności NMP w świetle wielu dyscyplin teologii systematycznej. Naturalnie te inspiracje mariologii na eklezjologię stanowią dziś bardziej wynik rozwoju rozumienia soborowej doktryny w nauczaniu papieży i teologów w ostatnich dziesiątkach lat. Chodzi to zatem o takie nurty w eklezjologii, w które potrafimy wpisać posoborowe natchnienia mariologii. Do tych nurtów można zatem zaliczyć:

1. eklezjologię trynitarną,
2. eklezjologię *mysterium* (tajemnicy)
3. eklezjologię sakramentalną,
4. eklezjologię ludu Bożego,

5. eklezjologię pastoralną,
6. eklezjologię *communio*,
7. eklezjologię laikatu,
8. eklezjologię feministyczną,
9. eklezjologię ekumeniczną,
10. eklezjologię misyjną.

Wydaje się, że każdy z tych nurtów posoborowej eklezjologii swoje pogłębienie i rozwój zawdzięcza mariologicznej doktrynie Soboru Watykańskiego II. Współdziałanie tych dwóch dziedzin teologii może pomóc w rozwijaniu bardziej zintegrowanego i głębszego rozumienia genezy, natury i misji Kościoła.

Podsumowując, można powiedzieć: jak w pismach przedsoborowych relacja między Maryją a Kościołem wydaje się być ograniczona do wzorcowego charakteru Maryi i to przede wszystkim do wiernych świeckich (np. Otto Semmelroth⁴¹), tak w posoborowych pismach mariologiczno-eklezjologicznych wydaje się istnieć niebezpieczeństwo ograniczenia relacji Maryi z Kościołem w kategoriach metaforycznych, symbolicznych. Tutaj pisma papieża Pawła VI i papieża Jana Pawła II proponują rozszerzenie perspektywy dla bardziej poprawnej teologii. To, co wyłoniło się z soborowej dyskusji i posoborowych dokumentów magisterialnych dotyczących Maryi i Kościoła, sugeruje zrównoważone podejście do tej złożonej kwestii. Sobór rzeczywiście wyznaczył punkt zwrotny w podejściu Kościoła do własnej tożsamości i misji, co w konsekwencji wpłynęło na teologię i duchowość maryjną⁴².

Streszczenie

Mariologia II Soboru Watykańskiego jako inspiracja dla eklezjologii

Jakkolwiek minęło już kilka dziesiątków lat od zakończenia Soboru Watykańskiego II, to okazuje się, że jego doktryna eklezjologiczna i mariologiczna wciąż wymaga refleksji. Dość dalekosiężne postulaty ojców soboru dla tych obu dyscyplin teologicznych doprowadziły do poważnych zmian tak w nich samych, jak do relacji między nimi. Dogłębne studium samej doktryny soborowej, a następnie jej odpowiedzialna interpretacja prowadzą do wykrycia nie tylko wpływu eklezjologii na mariologię, ale do wydobywania zmian w nauce o

⁴¹ Zob. O. Semmelroth, *Maria oder Christus? Christus als Ziel der Marienverehrung. Meditationen*, Frankfurt am Main 1954.

⁴² Por. I. Naumann, *Ecclesiological History of Mariology. Aspects of Mary and the Church Through the Centuries*

Kościół, jakie wynikły z soborowego nauczania o Maryi w tajemnicy Kościoła i Trójcy Świętej.

Słowa kluczowe: mariologia chrystotypiczna, mariologia eklezjotypiczna, eklezjologia, Sobór Watykański II, hermeneutyka.

Summary

Vatican II's Mariology as an Inspiration for Ecclesiology

Although several decades have passed since the end of the Second Vatican Council, it appears that its ecclesiological and mariological doctrine still require reflection. The rather far-reaching demands of the Council fathers for these two theological disciplines have led to major changes both in themselves and in the relationship between them. An in-depth study of the Council's doctrine itself, followed by its responsible interpretation, leads to the detection not only of the influence of ecclesiology on Mariology, but to the extraction of the changes in Church doctrine that resulted from the Council's teaching on Mary in the mystery of the Church and the Trinity.

Keywords: christotypical mariology, ecclesiotypical mariology, ecclesiology, Vatican II, hermeneutics.

Bibliografia:

Adamiak, E., *Traktat o Maryi*, w: Dogmatyka. t. 2, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2006, s. 15-287.

Alberigo G., *Krótką historia II Soboru Watykańskiego*, Wyd. PAX, Warszawa 2005, ss. 254.

Beinert, W., (red.), *Cześć Maryi dzisiaj. Propozycje pastoralne*, Wydawnictwo Księża Marianów, Warszawa 1992, coll. „theotokos” t. 3.

Cantalamesa, R., *Maryja zwierciadłem dla Kościoła*, Wydawnictwo Księża Marianów, Warszawa 1994, coll. „theotokos” t. 5.

Corazón, E. del, *Los Principios Mariológicos en el Capítulo Mariano del Concilio Vaticano II*, „Estudios Marianos” 27, I (1966), s. 279-333.

Courth, F., *Maria–heute neu gefragt?, Marienglaube–Marienverehrung: Dogmatische Überlegungen zu aktuellen Fragen*, „Münchener Theologische Zeitschrift” 31, 2 (1980), s. 137-147.

Hauke, M., *Mariologische Studien*, t. 18: *Totus Tuus – Maria in Leben und Lehre Johannes Pauls II*. Ed. A. Ziegenaus, Regensburg 2004, s. 125-175.

Hauke, M., *The Second Vatican Council's Doctrine on Mary and St. Pope John Paul's Interpretation of It*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, t. 18, 2019, s. 15-42.

Jan Paweł II, *Encyklika Redemptoris Mater*, Watykan 1987.

Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań Pallottinum 1994.

Kochaniewicz, B., *Recepcja nauki o Matce Bożej Vaticanum II w wybranych posoborowych publikacjach*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 46/1 (2013), s. 93-101. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa 1968.

Królikowski, J., *Maryja w pamięci Kościoła. Mariologia cz. 1*, Tarnów Biblos 2001.

Królikowski, J., Kupiec, K., *Matka Zbawiciela. Mariologia cz. 2*, Tarnów Biblos 2001.

Kudasiewicz, J., *Matka Odkupiciela*, Wyd. „Jedność”, Kielce 1991, ss. 298.

Kushu-Solii, N. A., *The Relationship between Mariology and Ecclesiology in the Theological Thinking of John Paul II*, Frankfurt am Main Peter Lang 2013.

Laurentin, R., *Matka Pana. Krótki traktat teologii maryjnej*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1989, coll. „theotokos” t. 1.

Migut, B., Piwowar, A., *Moc Słowa Pańskiego. Adhortacja Apostolska Verbum Domini w refleksji biblijno-teologicznej*, Lublin KUL 2012, ss. 292.

Meo, S., „Councilio Vaticano II,” in *Nuovo Dizionario di Mariologia*, eds. S. De Fiores, S. Meo (Cimicello Balsamo: 1985), s. 387.

Nadbrzeżny, A., *Filozofia zbawienia. Soteriologia egzystencjalna Paula Tillicha i Edwarda Schillebeeckxa*, Kraków WAM 2020.

Napiórkowski, A., *Koncepcje Kościoła i ich wpływ na stan mariologii i maryjności*, w: *Kościół i Maryja*, red. A. Napiórkowski, Kraków 2021 <https://doi.org/10.15633/9788363241285.14>, s. 305-327.

Napiórkowski, A., *Maryja jest piękna. Zarys mariologii i maryjności*, Wyd. Paulinianum 2020, ss. 323.

Napiórkowski, S.C., „O Maryi nigdy dość, ale poprawnie” w: *Dzieci Soboru zadają pytania. Rozmowy o Soborze Watykańskim II*, Więź, Warszawa 1996, s. 91-112.

Napiórkowski, S.C., *Wierzę w jeden Kościół*, Tarnów 2003.

Naumann, I., *Ecclesiological History of Mariology. Aspects of Mary and the Church Through the Centuries*, w: <https://udayton.edu/imri/mary/e/ecclesiological-history-of-mariology.php> [2023.08.31].

Paweł VI, *Adhortacja Signum magnum*, Watykan 1967.

Paweł VI, *Adhortacja Marialis cultus*, Watykan 1974.

Paweł VI, *Encyklika Ecclesiam suam, o drogach, którymi Kościół katolicki powinien kroczyć w dobie obecnej przy pełnieniu swej misji*, Watykan 1964.

Paweł VI, *Encyklika Christi Matri*, Watykan 1966.

Petri, H., *Die Stellung Marias in der Kirche*, w: A. Ziegenaus (Hrsg.), *Maria und der Heilige Geist: Beiträge zur pneumatologischen Prägung der Mariologie*, Regensburg Verlag Friedrich Pustet 1991, s. 39-49.

Philips, G., *La Chiesa e il suo mistero nel Concilio Vaticano II: storia, testo e commento della costituzione „Lumen genitum”*, Milano 1970.

Philips, G., *L'Eglise et son Mystere au le Concile du Vatican: Histoire texte et commentaire de la constitution „Lumen gentium”*, 2 vols., Paryż Cerf 1967/68, t. 2.

Potterie, I., *Maryja w tajemnicy przymierza*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 2000, coll. „theotokos”, t. 10, ss. 282.

Ratzinger, J., Balthasar, H.U. von, Graber, R., *Dlaczego właśnie Ona? Soborowa teologia maryjna*, Wyd. Księży Marianów, Warszawa 1991, ss. 116.

Scheffczyk, L., *Maryja Matka i Towarzyszka Chrystusa. Podręcznik mariologii*, Wyd. M., Kraków 2004, ss. 406.

Semmelroth, O., *Maria oder Christus? Christus als Ziel der Marienverehrung. Meditationen*, Frankfurt am Main 1954.

Suenens, L.-J., *Logiczne konsekwencje Soboru. Wywiad z kardynałem Suenensem*, „Tygodnik Powszechny” nr 22 (1.VI.1969) s. 1, 3-4.

Thurian, M., *Maryja, Matka Pana figura Kościoła*, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 1990, coll. „theotokos” t. 2.